

ДЕВЕРБАТИВИ В ПРОЗІ В. ВИННИЧЕНКА: СЛОВОВІРНО-МОРФОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто мовну організацію мови письменника, досліджено специфіку девербативів у словотвірно-морфонологічному аспекті в канві прозових творів В. Винниченка, здійснено спробу проаналізувати особливості використання апелятивної й пропріальної лексики в прозі письменника.

Ключові слова: девербатив, формант, морфонологічна модель, морфонологічні явища, апелятивна лексика, пропріальна лексика.

Постановка наукової проблеми та її значення. Мовний стиль доби, концептуальне відтворення світу позначаються на поетичному ідіолекті письменника. Художня мовотворчість розкриває національно-культурні особливості народу, національно-мовні характеристики. Показовою в цьому плані виступає мова В. Винниченка, представлена прозовими творами. Мовно-художня практика письменника – це певна система, специфічна риса якої – художньо-естетична спрямованість її компонентів. Одним із них є стилістичні особливості словотвору прозових творів В. Винниченка та морфонологічні трансформації, що супроводжують словотвірний процес. Похідні слова як номінативні знаки опосередковано фіксують у собі уявлення й етнокультурні образи людини про оточуючий його універсум. Процес сприйняття й ментального відображення явищ дійсності можна простежити на основі словотвірно-морфонологічного аналізу девербативів у прозі письменника.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Теоретичні питання лінгвостилістичних особливостей художньої мови розроблені в працях Н. Д. Арутюнової, А. Вежбицької, В. В. Виноградова, О. Г. Ревзіної та ін. учених, а також у студіях українських мовознавців В. С. Ващенко, С. Я. Єрмоленко, Ю. О. Карпенка, А. П. Коваль, Л. І. Мацько, О. О. Семенець, Н. М. Сологуб, В. М. Русанівського, В. А. Чабаненка та ін. Стилістичну диференціацію засобів словотвору (передусім суфіксів) у мовознавстві осмислено й визначено в дослідженнях із проблем словотвору П. І. Білоусенка, Н. П. Богданової, К. Г. Городенської, В. В. Грещука, П. С. Дудика, Н. Ф. Клименко, І. І. Ковалика, О. Д. Пономарева та ін.

Роль словотворчого афікса щодо кореневої частини слова завжди семантична, але нерівноцінна, бо в одних випадках суфікс або префікс утворює нову лексему, а в інших надає їм певного значенневого відтінку. Залежно від суфікса повнозначне слово набуває такої стилетвірної якості, яка також виражає і його належність до певного стилю мови [9, с. 182].

Мета статті – розглянути специфіку мовної організації мови письменника, дослідити словотвірні й морфонологічні особливості девербативів у прозових творах В. Винниченка. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) дослідити специфіку мовної організації мови письменника; 2) з'ясувати словотвірні і морфонологічні особливості девербативів у прозових творах В. Винниченка; 3) виділити продуктивні словотворчі засоби та словотвірні моделі віддієслівних дериватів у прозових творах В. Винниченка; 4) проаналізувати специфіку використання апелятивної й пропріальної лексики в прозі письменника.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У сучасному мовознавстві парадигма системного підходу орієнтована на цілісне вивчення явищ, їхню взаємодію і взаємозв'язок, встановлення структурних особливостей в ієрархії рівневої організації мовної системи.

Досліджуючи особливості творчої манери прозаїка, О. В. Брайко зазначає, що для В. Винниченка, як і загалом для модерної української прози початку ХХ ст., характерна значна суб'єктивізація розповіді, яка здійснюється за рахунок включення точки зору персонажа (його фразеологічної, оцінної, просторової, часової позиції) в загальну структуру тексту. Розповідна манера в прозі В. Винниченка моделює соціальний і емоційно-психологічний тип характеру, надає зображенню узагальненості чи пластичної конкретності, сприяє актуалізації образно-філософської думки автора [1, с. 136–137].

Однією з головних особливостей мовного матеріалу В. Винниченка дослідники виділяють високий інтелектуалізм, поєднаний із мовним реалізмом. Визначальна роль належить пріоритетам автора. Ідіостиль письменника становить систему мовних засобів, що сформувалися внаслідок творчого використання мовних явищ української мови [8, с. 74]. Твори В. Винниченка посідають непересічне місце в історії української літературної мови. Мова його творів насичена абстрактною лексикою, що передає внутрішній стан людини. У ній відбивається колорит кожного з періодів громадсько-політичного життя України від початку століття до середини 50-х років ХХ ст. Письменник знав і використовував не тільки українську літературну мову, а й просторіччя, у якому досить вдало поєднував росіянізми, вульгаризми. У творах помітне місце посідають і територіальні діалектизми, і соціальні жаргонізми, якими автор послуговується для характеристики дійових осіб.

Основу словотвірної стилістики становить морфемна стилістика, тобто закладені в морфемах (коренях і афіксах) функції слів [9, с. 180]. П. С. Дудик зазначає, що «своєрідність афіксального оформлення слів залежить від їх частиномовної належності, бо слова кожної окремої частини мови мають у певному обсязі свою неповторну систему префіксів і суфіксів» [там само, с. 181]. Так, суфікси *-н'н'-*, *-ен'н'-*, *-ін'н'-* належать до

віддієслівних іменників (девербативів). Такі девербативи характерні для книжних стилів мови, офіційно-ділового, наукового, художнього, позначають опредметнену дію і належать до продуктивних мовних одиниць. Ці суфікси набули своїх стилістичних функцій поступово, у міру збільшення кількості абстрактних та узагальнювальних слів.

Віддієслівні деривати субстантивної та ад'єктивної зон у мові творів Володимира Винниченка складають значний лексичний масив, своєрідність якого полягає в поєднанні елементів дієслівної семантики з категорійними значеннями іменника і прикметника. Вони становлять певну мікросистему взаємозалежних елементів.

З'ясовуючи словотвірні особливості віддієслівних дериватів у канві прозових творів В. Винниченка, можна зробити висновок, що оскільки митець використовує книжну лексику, то високої продуктивності набувають такі морфонологічні моделі: V + Уо + **-н'н'**-, **-т'т'**-: збирання (сил), зібрання, переконання, чекання, повстання, врятування, кохання, помешкання, питання, керування, існування, розкладання (речей), засідання, заслання, зітхання, зізнання, хвилювання, відбирання, вмивання, приготування, тремтіння, підозріння, горіння, порозуміння, «... надворі в парку стоять густі завіси весняного **дихання**...» [6, с. 390]; життя; V + Уо + С'/С + **-ен'н'**-: відродження (д//дж), розпорядження, доручення, поліпшення, свідчення, піднесення, зворушення, визволення, полегшення, перехрещення (сил) (ст//шч); упушення (ст//шч); прощення (ст//шч); пригноблення (б//бл); V + Уо + С'/С + ? : виступ, захист, роздрук, наказ, ухил, викуп, відповідь (д//д') (морфонологічна позиція палаталізації), шелест (т'//т) (морфонологічна позиція депалаталізації), перевіз (о//і), витвір (о//і), шепіт (о//і, т'//т), докір (о//і), регіт (о//і), догляд, намір, розріз, натяк, дотик, підпис; V + Уо + ? (**а**): помста; V + Уо + ? (**и**): вибори, завіси.

Отже, девербативи зазначених словотвірних типів утворюють абстрактні назви та назви опредметненої дії. Активне вживання абстрактної лексики не є випадковістю для мови творів В. Винниченка. Ця ознака мови його прози зумовлена манерою авторського самовираження письменника. Однією із важливих стилетворчих рис ідіолекту письменника є досить висока частотність девербативів чоловічого роду з нульовим суфіксом. Стисла структура цих дериватів, «де нульовий суфікс служить ніби замком, який утримує семантику дії чи стану в затиснутому, опредметненому вигляді», здатна виражати інтенсивність авторського волевиявлення [10, с. 269]. Семантика кореневої морфеми у взаємодії зі словотворчим засобом цих девербативів передбачає і відповідне читання творів у прискореному темпі.

Висока продуктивність девербативів, утворених способом нульової суфіксації, у прозі В. Винниченка використовується як засіб характеристики стрімкості людської дії: «... **міністр закордонних справ В. Чеховський послав три ноти Раді Народніх Комісарів з **запитом**, з яких причин російське совітське військо робить **наступ** на територію Української Народної**

Республіки» [5, III, с. 205]. Меншої продуктивності набувають девербативи з формантами **-ач, -тель, -ник, -ець, -ок, -ар, -ур, -ін'н', -б-, -к-, -ш, -ак, -иц-** на позначення особи, засобу дії, абстрагованої дії, результату дії, предмета: V + Уо + **-ач**: *читач, слухач, прохач*; V + Уо + **-тель**: *любитель, обиватель, гнобитель*; V + Уо + **-ник**: *поклонник*; V + Уо + **-ець**: *повстанець, оборонець, охоронець*; V + Уо + **-ок**: *наслідок*; V + Уо + **-ар**: *писар*; V + Уо + **-ур**: *проводир*; V + Уо + **-ін'н'**: *сидіння, управління, вовтузіння*; V + Уо + **-б-**: *боротьба* (т//т?); V + Уо + **-к-**: *вигадка, підробка*; V + Уо + **-ш-**: *виграш, програш*; V + Уо + **-ак**: *літак*; V + Уо + **-иц-**: *ревище*. В. Винниченко також використовує девербативи, утворені від дієслів іншомовного походження: V + Уо + **-аґіј-**: *аґітація, імпровізація*; V + Уо + **-атор**: *експлуататор*.

Отже, девербативи, що використовуються в прозових творах В. Винниченка, позначають абстрактні назви, опрідметнену дію і належать до продуктивних мовних одиниць. Віддієслівні іменники для найменування особи, засобу дії, абстрагованої дії, результату дії, предмета характеризуються меншою продуктивністю. Для віддієслівних дериватів субстантивної зони характерні такі морфонологічні явища, як усічення дієслівної фінали, консонантні (С//С', С'//С) і вокалічні (V//V), альтернації, модифікація наголосу. У творенні девербативів із абстрактним значенням (психологічної рефлексії) бере участь займенниковий компонент: *самоповага, самоохорона, себелюбство, самонищення, самовбивство*.

Віддієслівні деривати ад'єктивної зони у творах В. Винниченка представлені активними і пасивними дієприкметниками, переважно з нейтральним часовим значенням, і віддієслівними прикметниками: *надлюдське шукання загубленого талісману* [5, с. 29]; *накопичена кучугура дорогоцінних речей, понакрадуваних, понаграбовуваних і зганьблених негідними руками; погризеного махера; видресовані пики; «Зшулься, зберись у крихітну грудочку, мізерну, безпорадну перед цією величчю, перед височінню гранітних стін, об'єднаних кольоровим склом бані, пообкладуваних мармуром, пообвішуваних скарбами мистецтва, позбираних із усіх віків людськості, обляпаних золотом, оздоблених безутримною, кричущою, рекламною творчістю»; напружене лице* [4, с. 41]; *напружене, пригнічене* обличчя [6, с. 385]; *розчинені* вікна, *вигладжений* паркет [6, с. 386]; *запряжений* конячиною [4, с. 33]; *подряпана* рука [4, с. 52]; *надірваний* голос [4, с. 90]; *заломлений* капелюх [4, с. 91]; *заставлена* кімната [4, с. 104]; *стомлене* тіло [6, с. 422]; *заклопотане, миле* обличчя з *слухаючими* очима [6, с. 455].

У творенні дериватів ад'єктивної зони продуктивності набуває морфонологічна модель Vb + Уо + **-ен(ий)**: *загуб?ти – заг?блений* (б//бл), *залом?ти – зал?млений* (м//мл), *перекрив?ти – перекр?влений* (в//вл), *начеп?ти – нач?плений* (п//пл), *запрягт? – запряжений* (г//ж), *вр?зити – вр?жаний* (з//ж), *в?пестити – в?пещений* (ст//шч).

Для віддієслівних похідних ад'єктивного блоку на **-ен-**, крім усічення дієслівної фінали, характерні такі морфонологічні явища, як консонантні альтернативи (P//Pl) і модифікація наголосу.

Висока частотність використання й виразна функціонально-семантична специфіка девербативів із кореневою морфемою **пруж-** становить характерну рису індивідуального стилю Є.Маланюка і В.Винниченка. Коренева морфема поліфункціональна і має різне вираження художніх смислів. Якщо в поезіях Є.Маланюка лексичні одиниці з коренем **пруж-** підкреслюють «пружність» живої і неживої природи [10, с. 265], то в прозі В.Винниченка – для характеристики особи, її внутрішнього стану або неживої природи: *«Ступай навшпиньках по дзеркальному мармурі підлоги, швиденько, боком просунься поміж колонами, в яких одбивається твоє **напружене**, пригнічене обличчя, пірни тихенько в оксамит і шовк глибокого фотеля й сиди нишком, загублений, малесенький»* [6, с. 385]; *«І старий тихий дім – повний притишеного, заціпленого шепотіння, шарудіння, сухих, **напружених** очей, підозрінь, безнадійності, жаху»* [6, с. 424]; *«Висхла, старомодна, **напружено-велична** постать, трудно спираючись на палицю з срібним гострим наконечником, помалу підводиться і сходить в авто»* [6, с. 384]; *«Степан Петрович, зробивши ще перед порогом свого помешкання **напруження** волі, натяг на себе веселий, трошки гумористичний вигляд і поспішив заспокоїти їх»* [4, с. 114]; *«О віки, ви проминули недурно, тут зібрано – не бійтеся! – все, що творив ваш геній: і шпиляста, **напружена** в небо, в потойбічність, у тайну готика...»* [6, с. 385]; *«Струнко, суворо ступають думки в душі, рівними, **напруженими**, вимуштруваними кроками»* [6, с. 435]; *«...непокоїла словесна революційність кам'янецької демократії, спочатку це могло також спричинитись до **напружених** відносин»* [5, III, с. 461]. Використання лексичних одиниць із коренем **пруж-** досить показова в плані ідіостилю В.Винниченка. У віддієслівних похідних із коренем **пруж-** архісема – напруження сил, енергії.

Антропонімія виступає одним із засобів тлумачення авторського задуму, бере участь у реалізації авторської концепції світобачення, у побудові художнього образу. Пропріальна лексика, створюючи відповідний фон (культурний, історичний, побутовий) текстових ситуацій, надає тексту асоціативно-конотативного відтінку, що декодується залежно від інтелекту та світовідчуття читача. Аналіз семантичної структури прізвищ і прізвиськ у творах В.Винниченка показує, що літературно-художні антропоніми виступають мотиваторами певних ознак, мають досить широку конотативність, яка сприяє найточнішій передачі основних рис персонажа. Напр., *Андрій Григорович **Моркотун** – старий, зарослий газетярським мохом співробітник усіх українських газет, які коли-небудь існували на світі, потайний кандидат на професуру, безупинний перекладач з усіх мов (через російську)* [2, с. 726]. Антропонім

має досить прозору семантику: «той, хто муркоче або говорить тихо, невиразно, з вадою мовлення» [СУМ, IV, с. 829].

В оповіданні «Момент» автор, наділивши персонажа прізвиськом **Пустун**, через протилежне розкриває внутрішній світ людини: «А Семен цей, треба вам сказати, не дивлячись на своє пустотливе прізвище, був чоловік поважний і випускати з себе слів без потреби не любив. Сам був «парнишка»» дебелий, «гвардійонець», як казали його односельчани, і на всіх через те дивився завжди згори вниз» [3, с. 119]. Пустун – «означає людину, яка пустує, схильна до пустощів» [СУМ, VIII, с. 403].

Прізвиська і прізвиська в ранніх творах В. Винниченка (переважно мають прозору етимологію відапелятивного походження, а за структурою – віддієслівні похідні) характеризують персонажів, розкривають їхній внутрішній світ. В оповіданні «Уміркований» та «щирий» письменник пише про **Недот?ркано**: «Той самий, що був у нас торік на Великдень і мало не побився з справником за те, що цей назвав українську мову «великоруським наречием». Такий високий, здоровенний чолов'яга з довгими козацькими вусами. Раз у раз ходить в вишиваній сорочці з стьошкою» [3, с. 457]. Прізвисько **Недот?рканий** походить від полісемічного віддієслівного апелятива й означає «людину, яка не терпить стосовно себе жартів, фамільярності у поведінці, критичних зауважень» [СУМ, V, с. 301].

Прізвиська в ранніх творах письменника мають прозору етимологію, через яку автор розкриває внутрішній стан людини, посилюючи експресивність зображення: **Задріпаний, Сіпайлов, Копанка** (той, хто «копає», гребе під себе); **Товстогуб, Босий, Живчик, Кендюх, Долото, Голуб, Чапля, Василь Курка, Данило Струк**. Антропоніми цього типу переважно утворені внаслідок онімізації апелятивної лексики. Більшість антропонімів Винниченкового ономастикону мають конотативний відтінок. Характерно, що конотативність засвідчується: 1) належністю оніма до художнього твору, що накладає свій додатковий відтінок на художню лексему; 2) актуалізацією конотативної семи [7, с. 218].

Аналізуючи особливості функціонування одночленної антропонімної моделі в прозі В. Винниченка, доцільно зазначити, що найпоширенішими серед однокомпонентних антропонімів виступають відапелятивні оніми. Саме цей принцип номінації (онімізація апелятивів) дає змогу об'єднати в одне семантичне ядро доантропонімне й відантропонімне значення оніма. Доантропонімна семантика пов'язує читача з денотатом, відантропонімна – розкриває зміст лінгвального знака, виступає створенням ситуативно-мовленнєвих і контекстуальних конотацій власної назви [там само, с. 217]. Оніми, потрапляючи в художньо-образний мікро- і макроконтраст, можуть переосмислюватися й набувати експресивної виразності, естетичної значущості. Стилiстично-функціональне навантаження кожного з онімів виявляється в контексті конкретного твору, циклу творів чи усієї творчості. Добором антропоформул письменник передає широку інформаційну та емоційну амплітуду за різними параметрами. Таким чином, оніми в

художньому творі, крім інформативної та експресивної, виконують і текстотвірну функцію і стають потужним засобом організації тексту.

У канві художніх текстів власні найменування, зокрема антропоніми, мають різний ступінь інформаційної та семантичної насиченості. Ці оніми вказують на стать, етнічну належність, вік, соціальний статус, стосунки між персонажами, виражають зовнішні та внутрішні ознаки об'єкта номінації, ставлення до нього автора чи інших осіб. За допомогою добору антропоформул письменник може передавати цілу низку характеристик персонажів твору.

Із позицій власне стилістичних у використанні власних імен людей повинні гармонійно узгоджуватись і традиція, і паростки нового в свідомості й почуттєвій сфері українського народу [9, с. 196].

Аналіз специфіки використання апелятивної й пропріальної лексики в прозі письменника дає можливість зробити висновок про потенційну ономастичність апелятива-знака. Художній текст як засіб цілісного осягнення світу, емоційно-естетичного впливу на читача набуває нової інтерпретації, потребує глибшого вивчення мовних механізмів творчості письменника.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У системі ідіолекту В. Винниченка послідовно простежується тенденція наближення літературної мови до народної. Письменник використовує абстрактну лексику (переважно на позначення почуттєвої сфери: *бажання, кохання, почування, обман, розмова*).

У творенні девербативів субстантивної й ад'єктивної зон використовувалися суфікси, які вживалися в літературній мові й у говорах південно-східної України. Для всіх девербативів загальною морфонологічною операцією є усічення дієслівної фіналі, що супроводжує зміну акцентної позиції, у поєднанні з альтернаціями (переважно консонантними).

Пошуки засобів експресії в царині ненормативного призводить до активної взаємодії одиниць різних мовних рівнів і норм. Взаємодія норм української мови породжує прагнення митця до експресії на різних системних ярусах, переважно лексико-семантичному, і проміжних ярусах – словотвірному і морфонологічному.

Антропонімний простір творів одного літературного жанру створює уявлення про найтиповіші підходи до номінації персонажа, а також дає змогу виділити індивідуально-авторські прийоми у використанні літературного оніма в художньому тексті. Як елемент форми, антропонім є показником ідіостилу письменника, засобом тлумачення авторського задуму.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у з'ясуванні словотвірних і морфонологічних особливостей девербативів у драматичних творах В. Винниченка.

Список використаної літератури

1. Брайко О. Особливості творчої манери в малій прозі Володимира Винниченка / О. Брайко // Формування і діяльність творчої особистості: матеріали Міжнародної

- наукової конференції. – Секція І. Філологія / О.Брайко – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – С. 125–137.
2. Винниченко В. К. Краса і сила / [упоряд., авт. передм. І.Дзевєрін] / В. К. Винниченко. – К. : Дніпро, 1989. – 752 с.
3. Винниченко В. К. Раб краси : Оповідання, повість, щоденникові записи / [упоряд., передм., приміт. В. Є. Панченка] / В. К. Винниченко. – К. : Веселка, 1993. – 383 с.
4. Винниченко В. К. Оповідання. Роман «Слово за тобою, Сталіне!», п'єса «Чорна Пантера і Білий Медвідь» / В. К. Винниченко. – К. : Наук. думка, 1999. – 440 с.
5. Винниченко В. К. Відродження нації. – Ч. I–III. / [репринтне відтворення видання 1920 р.; відповід. за вип. Н. П. Ганник] / В. К. Винниченко. – К. – Відень, 1920. – Ч. I. – 348 с.; Ч. II. – 328 с.; Ч. III. – 542 с.
6. Винниченко В. К. Вибрані твори : Оповідання. Повість. Романи / [передм. Л. С. Дем'янівської] / В. К. Винниченко. – К. : Грамота, 2005. – 928 с.
7. Демешко І. М. Літературно-художній антропонімікон В. Винниченка / І. М. Демешко // Наукові записки. – Сер. : Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Вип. 59. – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – С. 209–218.
8. Демешко І. М. Індивідуально-стильова специфіка віддієслівних дериватів у мові творів М. Чернявського / І. М. Демешко // Південний архів. Філологічні науки : [зб. наук. пр.]. – Вип. XLIII. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – С. 70–74.
9. Дудик П. С. Стилістика української мови / П. С. Дудик. – К. : ВЦ «Академія», 2005. – 365 с.
10. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова / О. О. Семенець. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.

Демешко Інна. Девербативы в прозе В. Винниченко: словообразовательно-морфонологический аспект. В статті розглянуто лінгвістичну організацію стилю письменника, вивчена специфіка девербативів в словообразовательно-морфонологічному аспекті в прозаїчних творах В. Винниченка, здійснено спробу проаналізувати специфіку використання апеллятивної та пропріальної лексики в прозі письменника, виділено похідні та непохідні словообразовательні засоби та морфонологічні моделі отглагольних дериватів в прозі В. Винниченка; проаналізовано специфіку використання апеллятивної та пропріальної лексики в прозі письменника. Спрогнозовані можливі морфонологічні зміни в створенні девербативів; виявлені особливості морфонологічних трансформацій в творах В. Винниченка. Встановлено, що для всіх девербативів загальною морфонологічною операцією є усечення глагольної фінали, супроводжує зміну акцентної позиції, в поєднанні з альтернаціями (переважно консонантними).

Ключевые слова: девербатив, формант, морфонологічна модель, морфонологічні явища, апеллятивна лексика, пропріальна лексика.

Demeshko Inna. Verbal Derivatives in V. Vynnychenko's Prose: Word-building and Morphological Aspect. In this article the linguistic organization of the writer's language is considered, the specific of verbal derivatives in word-building and morphological aspect through V. Vynnychenko's prose is found out, the attempt to analyze the specific of appellative and proprietary vocabulary using in the writer's prose is done, productive and non-productive derivational tools and morfonological models of verbal derivatives in V. Vynnychenko's prose are pointed out; the specificity of appellative and proprietary vocabulary using in the writer's prose is analyzed. The possible morfonological changes in word-building of verbal derivatives are foreseen; the peculiarities of morfonological transformations in V. Vynnychenko's works are detected. It was established

that truncation of the final verb morpheme is the total morfonological operation for all verbal derivatives which accompanies the emphasis position shift with the combination of alternations (mostly consonant).

Key words: verbal derivative, formant, morphonological model, morphonological phenomena, appellative and proprietary vocabulary.

Стаття надійшла до редколегії 31.05.2015